

Programok és ellentmondások

Magyarország negyedszázadon át a gazdasági reformtervek és reformviták országa volt. A tervekben és vitákban a közgazdászokat illette a fő szerep. Befolyásuk nagyobb volt, mint bármelyik másik közép- vagy kelet-európai országban. A szovjet típusú gazdasági rendszerek minden korábbinál mélyebb elemzését és radikálisabb bírálatát adták, idejekorán figyelmeztettek azokra a bajokra, amelyek azóta bekövetkeztek, és gyökeres terápiákat javasoltak. Úgy vélték azonban, hogy inkább tudnak hatni, ha nem beszélnek alapelvekről és végkövetkeztetésekről, és e fel fogásukban osztoztak az értelmiség más csoportjai is.

A gazdasági reform politikai feltételei

A reformviták e hosszú ideig tartó szakasza másfél évvel ez előtt, 1986 őszén ért véget, amikor a *Fordulat és Reform* megjelent.¹ E műben a közgazdászok már radikális politikai reformot sürgettek, a párt hatalmának alkotmányos korlátozását, parlamentáris rezsímet, a parlamentnek felelős és a parlament által megbuktatható kormányt. A legradikálisabb és legátfogóbb gazdasági reform sem lehet sikeres politikai és társadalmi reform nélkül – szögezték le a szerzők a legelső változatban. A „Közgazdasági Szemle” 1987. júniusi számában közölt legutolsó változatban pedig azt deklarálták, hogy „megérett az idő egy átfogó,

¹ Lásd a Magyar Füzetek 18. számában közölt ismertetésünket is. Emlékeztessünk arra, hogy ez a reformterv a Pozsgay vezette Haza-fias Népfront keretében készült.

radikális, demokratizáló és decentralizáló piaci reformra”, amelynek 1. átfogónak kell lennie, vagyis a gazdaság piaci átalakításának politikai és társadalmi reformmal kell párosulnia; 2. radikálisnak kell lennie, ami nyílt kormányzati önkritikát követel meg; 3. demokratizálónak kell lennie, az állampolgárnak és közösségeinek nagyobb szabadságot és önállóságot kell biztosítania; a politikai előjogokat és egyenlőtlenségeket fel kell számolnia; a népképviselőket és az érdekképviselőket át kell alakítania; 4. decentralizálónak kell lennie, vagyis a központi döntések nagy részét a gazdálkodókra, a helyi önkormányzatokra és az érdekképviselőkre kell bízni; 5. piaci jellegűnek kell lennie, vagyis meg kell szüntetnie a politikai intézményeknek a gazdaságba való beavatkozásait. Az alkalmazott kritériumoknak szinte mindegyike elsődlegesen politikai, kétségtelen tehát, hogy az elaborátum gazdasági és politikai reformjavaslat.

A politikai koncepciónak két elemét emelem ki. Az egyik: „A párton belül növekednie kellene a választott és képviselői szervek súlyának, az apparátusok rovására; lehetővé kellene tenni az áramlatok és platformok szabadságát és a kisebbség védelmét, hogy eltérő politikai (gazdaságpolitikai) álláspontok fogalmazódhassanak meg.” A másik: „Lehetővé kellene tenni, hogy a választásokon önálló programmal fellépő képviselők szabadon alakíthassanak csoportokat az országgyűlésen belül.”

Ez utóbbi mondatot első olvasásra úgy is lehet értelmezni, hogy többpártrendszert javasol, de annak kimondása nélkül. Valójában azonban a két idézett mondat szigorúan összetartozik, és egymástól elválaszthatatlan. A félreértés lehetőségét végképp eloszlatja Antal Lászlónak és Lengyel Lászlónak a „Századvég” 4–5. számában közzétett írása: „...a párton belül meglévő pluralizálódást felszínre engedjük, formába öntjük (ahogy a „Fordulat és reform” javasolta a platform- és frakciószabadság elismerését, a párt belső demokratizálódásának végigvitelét stb.).”

Ez a koncepció visszatér Nagy Imre 1953-as, 1954-es és 1955-ös programjához. A forradalom kitörése előtti években Nagy Imre elsősorban a pártot akarta demokratizálni. Úgy vélte, hogy egy demokratikussá vált kommunista párt elnyerheti az ország bizalmát, és a lakosság többségének támogatásával végrehajthatja a rendszer reformját. Abban az időben volt ennek a programnak

realitása. Azért, mert az emberek bíztak Nagy Imrében, tisztességes embernek tartották. E tényező jelentőségét a forradalom bizonyította be. Az 1956-os forradalom vitathatatlanul egypártrendszer-ellenes forradalom volt, mégis: tüntetők, felkelők és sztrájkoló munkások a kommunista Nagy Imrében bíztak leginkább. Bizonyosra vehető, hogy ha Rákosiék nem buktatják ki Nagy Imrét a hatalomból, akkor sok évig elfogadott vezető marad annak ellenére, hogy kommunista volt. Elfogadták volna: nem a párt vezető szerepét, hanem őt magát.

A körülmények azóta megváltoztak. Az egyik legfontosabb változás az, hogy ma nincs senki, akinek olyan személyi hitele lenne, mint annak idején Nagy Imrének volt. E tény megállapítása nem változtat azon, hogy jogosultnak és rokonszenvesnek tartom a párt demokratizálására irányuló törekvéseket. A *Fordulat és reform* kezdeményezőin és szövegének megfogalmazóin kívül említeni kell a hasonló politikai koncepciójú Bihari Mihály és Gombár Csaba nevét is. Antal és Lengyel, Bihari és Gombár nem akar többpártrendszert, hanem — hogy Kis Jánosnak ugyancsak a „Századvég” 4–5. számában közölt megfogalmazását idézzem, „a párt demokratikus megújulását szeretnék a reform centrumában látni, és elsősorban az ügy mellett mozgósítható kommunistákhoz kívánnak szólni.”

Való igaz, hogy az ország demokratizálásának egyik (szükséges, de nem elégséges) feltétele a párt demokratizálása. Nyilvánvalóan nem lehetséges demokrácia mindaddig, amíg több száz ezer, nem is akármilyen pozíciót betöltő embernek nincs politikai akarata, hanem annak végrehajtására van kényszerítve, amit néhány kontraszelektív úton élre kerülő személy elhatározott, párttagok és párton kívüliek tudta és megkérdezése nélkül. Senki számára sem lehet azonban meglepő, ha hozzáteszem, hogy az említett programot hiányosnak és elégtelennek tartom. A felnőtt lakosság döntő többsége nem tagja a pártnak. A párton kívülieknek is van véleményük a politikai, a gazdasági, a kulturális és a morális megújulás lehetséges és kívánatos útjairól. Demokrácia nem képzelhető el e vélemények figyelmen kívül hagyásával vagy kifejeződésük, terjesztésük és önálló politikai erővé szerveződésük korlátozásával. Azért sem, mert ezek a vélemények a többség véleményei. De még inkább azért nem, mert a vélemények általában értékeken alapulnak. Az elmúlt

évtizedek története bizonyította jó néhány olyan érték marandóságát és magasabbrendűségét, amelyet a kommunista mozgalom kezdettől fogva elvetett, hamisnak vagy érdektelennek nyilvánított. Az ötvenes és a nyolcvanas évek reformkommunistáinak belső fejlődése nem is állott másból, mint abból, hogy újra fölfedezték a korábban megtagadott értékeket.

A kommunista párt sem válik demokratikus párttá attól, hogy a párton belül biztosítják az áramlatok szabadságát. Demokratikusnak akkor nevezhető egy párt, ha a vélemények és álláspontok szabadságát egyetemes elvnek fogadja el. Máig is érvényesek Bibó István 1945-ben leírt szavai: „A kommunizmus és a parlamentáris demokrácia összeegyeztetésének ugyan elég keskeny az ösvénye, de az ösvény járható. Hogy a kommunisták rá tudnak-e lépni, az persze a jövő titka. A kommunista mozgalomnak ehhez meg *kell* tennie mindazokat az engedményeket, melyek a parlamentáris demokráciának, mint platformnak az elfogadásából következnek.” Ezek az „engedmények” magukkal hozták a „vezető szerepről” való lemondást, valamint annak a kísértésnek elutasítását, hogy az élcsapat mítoszának korábbi, tarthatatlanná vált, a törvények által nem korlátozott, nyíltan immorális változatát valamilyen javított kiadással, így például nemes erkölcsi elveket hangoztató élcsapattal helyettesítsék.

Az MSZMP jelenlegi vezetői azonban elvetik a párt demokratizálására irányuló törekvéseket. A Népszabadság április 9-iki száma adott hírt arról, hogy a Központi Ellenőrző Bizottság Bíró Zoltánt, Bihari Mihályt, Király Zoltánt és Lengyel Lászlót kizárta a pártból. A közlemény indokolása szerint a nevezett párttagok a párt politikájától eltérő nézeteket képviselnek, és ezeket párton kívüli fórumokon hangoztatják és terjesztik. Ez a fogalmazás lényege szerint egyezik annak az állásfoglalásnak néhány sorával, amelyet a központi bizottság március 23-iki ülésén fogadott el, és amelyet március 31-én tettek közzé. Ime az említett sorok: „A párt tagjai az illetékes pártfórumokon kívül nem nyilatkozhatnak az elfogadott határozatoktól eltérő szellemben; különvéleményük támogatására csoportokat, frakciókat nem szervezhetnek.” Úgy látszik, hogy ezeket a sorokat éppen a célszerű alkalmazás végett illesztették a szövegbe. Úgy látszik továbbá, hogy a politikai válságot és ezen belül a

párt válságát pártbüntetésekkel, kizárásokkal és megtorlásokkal akarják megoldani.²

Elhamarkodott adóreform

Politikai fejezete ellenére a *Fordulat és reform*-ot Magyarországon elsősorban gazdasági reformtervnek értékelik.³ A közvélemény ítéletén túlmenően is igaz az, hogy a gazdasági reformterv jóval terjedelmesebb és részletezőbb a politikainál. Maga ez a gazdasági program is két részre oszlik: egy rövidtávú, konszolidációs, minimum-programra és egy hosszú távra szóló gazdasági reformtervre. Ezt a beosztást Grósz Károly kormányprogramja is magáévá tette, és egyebekben is, különösen a konszolidációs programot illetően, sok meglepő átfedés tapasztalható, ámbar jelentős színvonalkülönbséggel.

A rövidtávú konszolidációs programnak három sarkalatos pontját kell említeni: a monetáris restriktiót, az adóreformot és a valutaleértékelést. Közülük is elsőnek az adóreformot, mert ennek bevezetésére valóban sor került. A Közgazdasági Szemlében közölt végső változatban a szerzők kijelentették: „Átfogó adóreform nélkül nem lehet sem ésszerű struktúrapolitikát folytatni (ehhez világosan kell látni a vállalatok valóságos helyzetét, reális perspektíváit), sem a tőkepiacot kibontakoztatni, sem a jövedelmezőség belső kényszerén alapuló érdekeltséget kifejleszteni.” Ezek az állítások túlzók, egyoldalúak, és éppen ezért tévesek.⁴ Több joggal fordíthatták volna meg deklarációik értelmét, és írhatták volna azt, hogy ésszerű struktúrapolitika kidolgozása és végrehajtása nélkül az adóreform értelmetlen; hogy nem szabad adóreformot végrehajtani ár- és bérreform, valamint a tőkepiac intézményeinek létrehozása nélkül; hogy ilyen át-

2 E sorok az 1988 májusi pártkonferencia előtt íródtak. Tudni kell azonban, hogy a fent felsorolt reformistákat e pártkonferencia után sem vették vissza a pártba.

3 Így például Szabó Miklós, a Századvég említett számában: „A reformterveket illetően külön kell választanunk a gazdasági és a politikai reformterveket. A gazdaságiak közé kell sorolnom természetesen a „Fordulat és reform”-ot...”

fogó változások elmaradása esetén az új adók nem a reformot, hanem csupán a restrikiót szolgálják.⁵

A meggondolatlanul és érthetetlenül túlzó kijelentéseknél azonban súlyosabb a várható bonyoldalmakkal és a nem tervezett mellékhatásokkal való számotvetés hiánya. A dolgozat első változatának fogalmazása idején már évek óta folytak viták az adóreformról. Ezekben minden számításba vehető érv és ellenérv fölmerült, azokat a szerzőknek ismerniök kellett. Tudniok kellett, hogy a hozzáadott érték-adót az EGK országainak mindegyikében többéves előkészítés után vezették be, és a hozzáértők körében általános volt a vélemény, hogy erre Magyarországon az előzmények hiánya miatt még inkább szükség van. A dolgozatban erre utalás sincs, sőt a tárgyalásmód egyenesen azt sugallja, hogy mivel az adóreform a legfontosabb, a konszolidációt is, a reformot is egyenesen azzal kell kezdeni. Nincs utalás arra a nyilvánvaló tényre sem, hogy mindkét új adó – a hozzáadott értékadó és a progresszív jövedelemadó – a fogyasztói árak emelkedésének irányában hat, hogy ezért a két adó egyidejű bevezetése olyan inflációt indíthat el, amelyet azután nagyon nehéz megállítani, és hogy ezért igen sokan a progresszív jövedelemadó bevezetésének elhalasztását javasolták.⁶ A fogyasztói árak jelentős emelkedése szociálpolitikai intézkedések sorát kívánta volna meg,⁷ ezzel azonban nem foglalkozik a dolgozat.

4 Joggal írta Tarafás Imre: „Nem tagadom, sőt egyetértek az átfogó adóreform fontosságával, de ha a jelentőségéről idézett mondatot komolyan vesszük, akkor ne csodálkozzunk azon, hogy gazdaságunkban eddig nem ment végbe viharos strukturális megújulás. Ez esetben a „Fordulat és reform” első 23 oldala egyetlen hatalmas félreértés, mert azt kellett volna megírni, hogy sajnós a múltban nem hajtottunk végre átfogó adóreformot, ezért a gazdaságpolitika egész széles frontján tehetetlenségre és kudarcra vagyunk kárhóztatva.” (Közgazdasági Szemle, 1987. június, 705. l.) Igazat kell adni Hoch Róbertnek is: „A dokumentumban – meghökkentően konformista módon, a kormányzat tényleges politikáját szó szerint ismételve – túldimenzionáltan szerepel az adóreform.” (Uo. 693 o.)

5 Vö. Koltay Jenő: „Az általános forgalmi adóztatás helye adórendszerünkben és bevezetésének problémái”, *Közgazdasági Szemle*, 1987. július–augusztus, 809–827. o. A tanulmány felöleli a kérdéskör egészét, és a felmerülő kérdésekre körültekintő és érvényes válaszokat ad.

Nincs említés arról a javaslatról sem, hogy a személyi jövedelemadó bevezetését kapcsolják össze a társadalombiztosítás reformjával, oly módon, hogy a jövedelemadó társadalombiztosítási hozzájárulásként működjék.

Nem foglalkozik a tanulmány a személyi jövedelemadó bevezetésének hatásaival sem. Mint ismeretes, ez az adó a fő munkahelyről származó és a mellékjövedelmeket összevontan adóztatja meg. A fő munkahelyről származó jövedelem esetében a nominális bérszint az 1988-as évben az adó összegével azonos mértékben emelkedik.⁸ Ez a bruttósításnak nevezett eljárás nem vonatkozik a mellékjövedelmekre. Ez utóbbiak egy része nyilvánított, más része láthatatlan jövedelem. Az adóreform készítői a láthatatlan jövedelmeket is célba vették, és ennek érdekében ezekről az érintetteknek minden évben rendszeresen adóbevallást kell készíteniük. Törekvésük azonban nem járhat sikerrel, ellenkezőleg, a láthatatlant végképp láthatatlanná teszi, hiszen elemi létérdekké vált a jövedelem rejtettsége megőrzése.⁹ A rendelet

6 Az adóreform televíziós és újság-propagandájában a pénzügyminisztérium képviselői állandóan hangoztatták, hogy a vállalati adók csökkenésének következtében csökkenni fognak a termelői árak. A „Fordulat és reform” szerzői azonban a magyar gazdasági élet hivatásos szakértői, tudniok – és említeniük – kellett volna, hogy a termelői árak csökkentése a vállalatok számára csupán lehetőség, érdekük viszont azt kívánja, hogy ne éljenek ezzel a lehetőséggel.

7 Amikor néhány évvel ezelőtt elhatározták az adóreformot, a pénzügyminisztériumban és más hivatalos körökben még nagyfokú – és teljesen megalapozatlan – optimizmus uralkodott: úgy képzelték, hogy az adózás előtti nominális bérek emelésével *túlkompenzálják* az adó várható hatásait. A tényleges bevezetés idején erről már szó sem lehetett.

8 Az 1987. évi 14. sz. törvényerejű rendelet szerint: „A munkáltató köteles valamennyi, vele munkaviszonyban álló dolgozó részére – 1988. január 15. napjáig – olyan új munkabért (munkadíjat) és munkaviszonyból származó keresethez tartozó egyéb juttatást megállapítani, hogy az általa a dolgozó részére 1988-ban kifizetett nettó keresetek összege – változatlan munkateljesítmény mellett – ne csökkenjen.” Beck Tamás, a Magyar Gazdasági Kamara elnöke már tavaly júliusban megvalósíthatatlannak minősítette ezt a célkitűzést egy „teljesítményhez kötött és bérpótlékokkal megtűzdelt bérrendszerben”.

9 Visszataszító „mellékhatásként” mindenesetre előállt a feljelentések tömege.

ezen túlmenően növeli a láthatatlan jövedelmek körét, mert akinek erre módja van, az regisztrált mellékjövedelmét igyekszik láthatatlan jövedelemre cserélni. Valószínűnek látszik továbbá, hogy a rendelet a rizikó-faktor következtében növeli az árakat a rejtett gazdaságban (az érdekeltek „kockázati díjat” számítanak fel).

Az eltitkolható mellékjövedelmek progresszív adóztatása növeli a költségvetési bevételt, természetesen az adózók rovására. Ez utóbbiak nagy része mellékjövedelmét gyerekek eltartására és nevelésére fordítja. Ide kell sorolni azokat a fiatalokat is, akiknek még nincs gyerekük, és lakásra gyűjtenek, hogy majd lehessen, valamint azokat az „öregeket” is, akik azért keresnek mellékesen, hogy felnőtt gyerekeiket lakáshoz juttassák.

Joggal használja Fekete Gyula a „gyermekadó” kifejezést, és nincs túlzás indulatos szavaiban sem: „A személyi jövedelemadó tervezete oly mértékben család- és gyermekellenes, hogy ennyire nyíltan antiszociális adóztatásra nincs példa a világon.”¹⁰

Az adózók természetesen védekezésre kényszerülnek. Az egyik védekezési mód – például gmk-k, vgmk-k esetében – az általuk nyújtott teljesítmények árának emelése. Ennek inflációs hatása nyilvánvaló. Más módon kell azoknak védekezniük, akik nem tudnak árat emelni. Sokan közülük máris abbahagyták nem kifizetődővé vált tevékenységüket, és a megindult folyamat előreláthatólag folytatódni fog. Az eredmény a nemzeti jövedelem csökkenése és a hiány növekedése. A progresszív jövedelemadó kedvezőtlenül befolyásolja a fő munkaidőben nyújtott teljesítményeket is. Mások viszont még többet fognak dolgozni, mint eddig. Az eredmény az infarktus, a mai morbus hungaricus további terjedése.

Igazat kell továbbá adni Muraközy Lászlónak, aki a tőkés gazdasági rendszer és a magyar gazdasági rendszer között fennálló alapvető különbségre hívja fel a figyelmet és arra, hogy egy

10 „Feljegyzés adóügyben”, *Kritika*, 1987. július. Itt említem meg, hogy az országgyűlés 1987. szeptemberi ülészaka annyiban módosította az adóreform eredeti tervezetét, hogy a három- és többgyerekes családok évi 12 ezer forint adókedvezményben részesülnek. Ez azonban az egyetlen kivétel azon általános szabály alól, hogy az eltartott családtagok költségeit figyelmen kívül hagyja az adótörvény.

elemnek az egyik rendszerből való kiemelése és a másikba való behelyezése nem jelent érdemi változást: „A személyi jövedelemadó áttemelése önmagában csak egy olyan fogaskerék kicserélését jelenti, amely képtelen a régi mechanizmus átalakítására, így maga fog igazodni a korábbi adózási rendszerhez.”¹¹

Pénzszabályozás, leértékelés, tulajdonosi érdekeltség

A konszolidációs program egy másik sarkalatos pontja a monetáris restriktió. Ezen a kibocsátott pénz mennyiségének szigorú szabályozását értik, a költségvetési deficit bankhitelekből való finanszírozásának megszüntetését, a költségvetési pazarlás felszámolását, és az egyedi pénzügyi szabályozással való szakítást. Ezek kétségtelenül helyes elvek,¹² de túlzott az az állítás, hogy „ha a pénzügyi rendszer hatékonyan szabályozza az összkeresletet”, akkor ezzel azt is lehetővé teszi, hogy „az erőforrások a hatékony, versenyképes vállalkozásokhoz áramoljanak”. Ehhez ugyanis más feltételek is szükségesek, amelyeknek létrejötte nem képzelhető el a gazdasági és a politikai rendszer teljes átépítése nélkül, sőt, ezen átépítés nélkül magának a monetáris politikának megvalósítása is jámbor óhaj marad.

Elfogadhatatlan az az elgondolás is, amely a gazdaságpolitika egészét „makroszintű pénzügyi program kialakításává és folyamatos karbantartásává” szűkíti le. Nincs olyan ország a világon, amely ezt a gyakorlatot követné. Még kevésbé képzelhető el ez Magyarországon, ahol a gazdaság elavult struktúrájának átépítése

11 „A lakosság és a költségvetés”. *Közgazdasági Szemle*, 1987. július–augusztus, 838. o. Ez a megállapítás különben érvényes a hozzáadott érték-adóra is, mint ezt Koltay Jenő kimutatja. „Ha... átfogó változások nem bontakoznak ki... elkerülhetetlenül megindul az adók szabályozásának differenciálódása: beszivárognának a pozitív és negatív megkülönböztetések, ismét csökkenne az adóztatás egységessége és semlegessége, s az új adórendszer a szándékok ellenére egyre inkább a régi módon működnék.” (Id. cikk, 827. o.)

12 Tisztázásuk már korábban megtörtént. Vö. pl.: Tarafás Imre: „Az antiinflációs gazdaságpolitika lehetősége és feltételei”. *Gazdaság*, 1985. 2. sz. Tardos Márton: „Az infláció sajátosságai és a pénzgazdálkodás fejlesztése Magyarországon”. *Gazdaság*, 1985. 3. sz.

vált szülőkéssé. Nagyon igaza van Inotai Andrásnak: „A magyar gazdaság előtt álló sokrétű és nagy horderejű változási követelményeknek csak új gazdasági stratégiával lehet érvényt szerezni. Ennek élére pedig csak a világos célokat megfogalmazni képes és azokat következetesen alkalmazó központi (állami) gazdaságirányítás állhat.”¹³

A konszolidációs program harmadik sarkalatos eleme a valuta erőteljes leértékelése, azzal az indokolással, hogy „érzékenyebben javíthatja az exportérdekeltséget, és feleslegessé teheti egyedi eszközök alkalmazását”, továbbá azzal, hogy „nem konzerválja az exportszerkezetet, hiszen új termékek hatékony exportját is automatikusan kedvezményezi”. E javaslattal kapcsolatban Tarafás Imre mindenekelőtt arra a tapasztalatra hívja fel a figyelmet, hogy „a gyakorlatban a leértékelések eddig nem járultak hozzá számottevő mértékben az exportstruktúra javulásához, és importmérséklő hatást sem észleltünk.”¹⁴ E tapasztalat mélyebb magyarázata kétségen kívül a magyar gazdasági struktúrának a politikai rendszerből származó merevsége, amelyen nem lehet egy csupán eszközként működő elem kicserélésével változtatni. Fontosabb ennél a kiszámítható mellékhatás figyelmen kívül hagyása. Ezen a ponton is Tarafás érvelését tartom meggyőzőnek: „ha a fogyasztói ártámogatások „nagy mértékű leépítéséhez” még hozzáadódik egy „erőteljes valutaleértékelés” árszintemelő hatása... akkor olyan erős, inflációs lökést adunk a gazdaságnak, ami csak a tankönyvekben valósul meg egyszeri árszintemelkedésként. A gazdaságtörténetből csak olyan példákat ismerek, hogy az egyszerinek gondolt áremelkedés folyamatossá válik, és egyre gyorsul, míg végül az infláció megfékezése elsőszámú, minden mást maga alá rendelő gazdaságpolitikai prioritássá válik. Szó sincs róla, hogy a rohanó infláció gerjesztésének szándékával vádolnám a „Fordulat és reform” szerzőit, csak azt gondolom, hogy „erőteljes valutaleértékelési” javaslatuk nem kellően átgondolt, és így nem vehető komolyan.”¹⁴

A „Fordulat és reform” hosszú távra szóló gazdasági reformjavaslatának központjában a tulajdonviszonyok átalakítása áll. A terjedelmes fejezetnek rövid foglatát nyújtotta Antal László

13 „Reform és gazdasági stratégia”. *Mozgó Világ*, 1987. május, 14. o.

14 *Közgazdasági Szemle*, 1987. június, 705. o.

és Lengyel László a *Századvég* 4–5. számában: „A fordulat és reform egy plurális és egyenjogú tulajdoni rendszer alapján áll, nincs ‚főforma‘, hanem egyenrangúság áll fenn az öngazgatói, a különböző szövetkezeti, az önkormányzati, az állami és a magántulajdon, mint elsődleges, a részvénytársaság, a kft. stb. mint másodlagos tulajdonformák között.” Ennek az elképzelésnek legjobb kritikáját maga Antal László adta meg a *Közgazdasági Szemle* 1988. márciusi számában: „Végre kell hajtani egy tulajdonosi reformot. Őszintén megmondom, ennek tartalmát sajnos nem ismerjük pontosan... Meg kell teremteni a tulajdonosi érdekeltiséget, noha ennek módját – mint már jeleztem – nem ismerjük pontosan.”

Érdekképviseleti demokrácia?

A „Fordulat és reform” első változatával csaknem egyidőben látott napvilágot Pokol Béla politikai reformterve.¹⁵ Központjában a különböző társadalmi rétegek érdekeinek érvényesítése áll. Ennek „hagyományos” módja, írja, „a választások átalakítása és az országgyűlés életre keltése”, ezt azonban a mai Magyarországon nem tartja járható útnak. Álláspontját azzal indokolja, hogy olyan választások, ahol politikai alternatívák ütköznek meg, nem képzelhetők el politikai pártok nélkül, márpedig többpártrendszer nem lehet bevezetni Magyarországon. Pokol tehát kompromisszumot javasol, amelynek lényege a különböző érdekek olyan érvényesítése, amely megkerüli a választásokat és a parlamentet. Ennek előfeltétele egy valóban működő érdekképviseleti rendszer kiépítése. Vagyis: 1. Az érdekképviselet számának szaporítása. (Ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy míg a nyugati országokban több ezer országos szintű érdekképviselet működik, Magyarországon csak 20–25 olyan érdekképviselet és egyesület van, amely politikai döntések befolyásolására képes.) 2. Az érdekképviseleti monopóliumok megszüntetése, olyan állapot kialakítása, amelyben egyazon társadalmi réteg tagjai spontán módon szórodnak szét különböző érdekképviseletekbe és egyesületekbe. 3. Az

¹⁵ „Alternatív utak a politikai rendszer reformjára”. *Valóság*, 1986. december.

érdekképviseletet elkülönítve a főhatóságoktól.¹⁶ 4. Annak létesítése, hogy az érdekképviseletet választott testületeit valóban választják, és ezek a testületek valóban rendelkezzenek a hivatali apparátus fölött. 5. A demokratikusan működő érdekképviseletet Pokol tervezete szerint képviselőket választanának egy érdekképviseleti kamarába, amely a parlament második kamarája lenne. Képviselői főhivatásban, tehát nem évi néhány napban látnák el feladatukat. Megfelelő garanciák kiépítése esetén az érdekharcok ezen a fórumon folynának le.

Pokolnak igaza van abban, hogy általános választások nem képzelhetők el politikai pártok nélkül. Csupán arról feledkezik meg, hogy demokrácia sincs politikai pártok nélkül. „Politikai szabadság nem lehetséges ellentétes vélemények kifejeződése nélkül, ezek viszont nem érvényesülhetnek valamiféle szervezet vagyis pártok nélkül” — írta Bibó. Azt sem veszi figyelembe Pokol idézett cikke, hogy a demokrácia nem ellentétes érdekek érvényesítéséből és kompromisszumából áll. Szabad társadalomban elsősorban nem érdekek, hanem vélemények, álláspontok, politikai akaratok ütköznek meg egymással. Jól mutatja ezt a nagymarosi erőmű körüli politikai harcok példája. Az erőmű építésének leállítása nem rétegérdek, hanem országos politikai érdek. Ugyanezt mondhatjuk el a kiválasztandó gazdasági stratégia kérdéséről vagy a jelenlegi magyar kormány egész gazdaságpolitikájáról. Nyers Rezső vetette föl, hogy lehetőségek, kidolgozandók és megvitatatandók lettek volna más alternatívák is. Ilyen alternatívák közül nem szakmai vagy foglalkozási csoportok választják ki a legmeggyőzőbbnek látszót, hanem a polgárok, legjobb belátásuk szerint. Értelmetlen dolog „közmegegyezésről” álmodozni. Alternatívákra van szükség az országos ügyekben, és ezeket az alternatívákat csak politikai pártok vagy legalábbis „pártszerű képződmények” képviselhetik. Nyilvános vita után az egyik alternatíva elnyerheti a többség támoga-

16 Ennek megvilágítására több elemző példával él, közülük a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát említem. A TOT-ot 1967-ben hozták létre, kizárólag érdekképviseleti feladatok megoldására. A gyakorlatban a TOT érdekképviseleti célok érdekében is csak úgy tudta a politikai döntéseket befolyásolni, hogy állami feladatokat vállalt magára, és végül termelőszövetkezeti minisztériummá alakult át.

tását, és néhány év tapasztalata döntheti el, hogy ezt meg tudja-e őrizni.

Magyar viszonylatban nemcsak hibásnak, hanem veszélyesnek is tartom Pokol koncepcióját. Milyen szervezetek dominálnák az általa elképzelt érdekképviseleti kamarát? A TOT a gabonahús program, a termelési rendszerek és a mammuttermelőszövetkezetek érdekében. A Gazdasági Kamara a nagyvállalatok érdekében. A szakszervezetek az elavult szerkezet megőrzésének érdekében. Az annyira szükséges „szerkezetátalakításnak” aligha lenne érdekképviselete. Ez utóbbit csak politikai akarat valósíthatja meg, a nyugati demokráciák példájából ismert bevált úton.

Pokol egyik érve az, hogy az általa javasolt út a *járhatóbb*. Kétkedem ebben. Reformtervének ugyanis sarkalatos pontja az érdekképviseleti szervek függetlensége és belső demokráciája. Még nem láttunk olyan uralmon levő kommunista pártot, amely ezt megengedte volna. Elegendő a lengyel példára hivatkoznom. A Szolidaritás valóban kiharcolta saját függetlenségét. A párt látszólag beleegyezett ebbe, ám csupán átmenetileg, és az első perctől kezdve arra törekedett, hogy előbb kifárasztással, majd a kellő pillanatban erőszakkal felszámolja ezt a függetlenséget.

„Az itt javasolt reformalternatívában — írja Pokol —, a társadalom érdekei és véleményei az érdekképviseleti szervek (és delegáltjaik) szűrőjén keresztül érnék el az államhatalmi csúcsot, és ez jobban lehetővé tenné a politikai vezetésnek a folyamatok kézben tartását.” Érdemi politikai reform azonban nem egyeztethető össze a „folyamatok kézben tartásával”. A kecske nem lakhatik jól, ha az egész káposzta megmarad.

Megjegyzések a „Társadalmi Szerződés”-ről

Az 1987-es évet az alkotmánykészítés láza jellemezte Magyarországon, csaknem úgy, mint a Függetlenségi Nyilatkozat utáni időket az Egyesült Államokban. Júniusban jelent meg a „Beszélő” különszámaként a *Társadalmi szerződés* című politikai program, amelynek az volt az első újdonsága, hogy nem a kormányhoz, nem is az értelmiséghez, hanem az egész lakossághoz fordult.

„A történelem nem tette túlhaladottá október alapvető követeléseit: ... itták a szerzők az alaphangot megütő első részben ... többpártrendszert, képviseleti demokráciát az államvezetésben; ... önkormányzatot a munkahelyeken és a településeken; ... nemzeti önrendelkezést, semlegességet a külpolitikában.” Az adott nemzetközi helyzetben reális kivezető útként mégis kompromisszumot javasolnak.

A javasolt kompromisszum alapelve az 1867-es kiegyezésre emlékeztet. Annak idején Magyarország a Habsburg birodalom része volt, ma viszont a szovjet blokkhoz tartozik. A Társadalmi szerződés ezt a kényszerű adottságot akarja a parlamenti kormányzás rendszerével összeegyeztetni. Alapjában úgy, ahogy a kiegyezésben történt (de lényeges eltérésekkel): szovjet uralom a külügyekben és a hadügyekben (a párt közvetítésével), függetlenség és parlamenti kormányzás a belügyekben. Az egyik lényeges különbség abban áll, hogy nyíltan kimondásra kerülne a nemzeti függetlenség korlátozása, így a javasolt kiegyezés nem épülne hazugságra. A hazugság kiküszöbölésére irányul annak nyílt kimondása is, hogy a párt szerepe nem lehet más, mint a szovjet érdekek képviselője. Kis Jánosék tehát a hatalmak megosztását akarják, de nem a klasszikus értelemben. Náluk a törvényhozó hatalom a parlamenté, az erősen korlátozott végrehajtó hatalom a parlament ellenőrzése alatt álló és a parlament által megbuktható kormányé, a fegyveres hatalom pedig a párté, illetőleg a szovjeteké. A sajtószabadság és az egyesülési jog követelése magától értetődően következik a koncepcióból, viszont feltűnő, hogy a többpártrendszer nem szerepel a követelések között.

„Kérdés, hogy érdemes-e ezt a célt kitűzni, — írta Tamás Gárpár Miklós a „Hírmondó”-ban. — A párt aligha éri be ennyivel — ha pedig lesz olyan tömegmozgalom, amely ezt kikényszeríthetné, aligha lesz képes itt megállni. Ezért én azt gondolom, hogy egy elvi jellegű ellenzéki program politikai nevelő szerepét szükségtelenül korlátozzuk, ha lemondunk annak erőteljesebb kinyilvánításáról, hogy elképzeléseinknek jobban megfelelné az *igazi többpártrendszer, a valódi parlamenti demokrácia*. Ideológiailag, politikailag, sőt gyakorlati politikai értelemben is hatékonyabbnak tartom az 1956-i és az 1848-i programot. Ha a jövő homályos, nincs okunk alább adni.”

Igazság szerint a „Beszélő” szerkesztői elég erőteljesen ki-

nyilvánították, hogy mit szeretnének jobban. Vannak azonban más lehetséges ellenvetések is. Így például, ha már szó esett a kiegyezésről, annak némely tanulsága. 1867 után parlament működött Ausztriában is, Magyarországon is, a parlamenten belül ellenzék is, de ennek az ellenzéknek csak a kiegyezés által megszabott határok között volt módja a kormányt bírálni, „anélkül azonban, hogy valaha is komolyan zavarta volna az Udvar politikáját”.¹⁷ Magyarország lakóinak többsége ugyanis nem fogadta el a kiegyezést, sem a nemzetiségek, sem a magyarok. A választási rendszert ezért úgy építették föl, hogy az ellenzéki érzelmű többség a parlamentben ne juthasson többségre, és ne juthasson kormányra. Félő, hogy a Beszélő programjának megvalósulása sem vezethetne más eredményhez, mint kvázi-legitimitáshoz, kvázi-parlamentarizmushoz, kvázi-szabadsághoz.

Ez a kvázi-demokrácia a gondolatok megfogalmazását és kifejezését is korlátozná, sőt megrontaná. Mindenről szabad lenne írni, kivéve arról, amit mindenki joggal a legfontosabbnak tart. Annak, aki gondolatával nyilvánosan akar fellépni, továbbra is öncenzúrát kellene alkalmaznia, de most már, a javasolt „szerződés” megkötése esetén, „közmegegyezéssel” hitelesített, bensővé tett öncenzúrát, és végső beteljesedéshez jutna a ma uralkodó homályos, utalásokkal, metaforákkal és arabeszkekkel teli kerülgető nyelvezet.

„A közvélemény — írják a Társadalmi Szerződésben Kis Jánosék és a közvéleményhez sorolják a párttagság nagyobb részét is — a párt korlátolatlan politikai hatalmában látja a rendszer alapvető baját.” Én viszont azt gondolom, hogy a közvélemény az országra nehezedő szovjet uralomban látja a legfőbb bajt. Ha 1956 programját ma is érvényesnek érezzük, akkor nem feledkezhetünk meg legfőbb jelszaváról: Ruszkik haza! A párturalom „alkotmányos korlátozása” nem érinti ezt az alapkövetelést.

A hatalmak megosztásának javasolt módján is érdemes elgondolkodni. Miért is van szükség a hatalmak megosztására? Azért, hogy minden hatalomnak legyen *ellensúlya*, hogy ne jöhessen létre hatalmi *túlsúly*, amellyel vissza lehet élni, és amellyel bir-

¹⁷ Guglielmo Ferrero: *Pouvoir*. Librairie Plon, é. n. 120. o.

tekona bizonyosan vissza is fog élni. A megosztás csupán eszköz az egyenlő létrehozására. Vajon létrejöhet-e hatalmi egyensúly a Társadalmi szerződés által javasolt megosztásból? Bizonyára egyoldalt és leegyszerűsítő az az állítás, hogy a politikai hatalom nem más, mint a fegyverek fölötti hatalom. Az azonban aligha tagadható, hogy a fegyverek fölötti hatalom *túlsúlyt* jelent, és a másik felet kiszolgáltatott helyzetbe hozza.

Kis Jánosék nyilvánvalóan végiggondolták mindezt, de úgy döntöttek, hogy realizálható program közrebocsátásával készítsék honfitársaikat politikai fogalmakban és alternatívákban való gondolkodásra és még inkább politikai cselekvésre. Művük nem törvénykönyv, hanem ösztönzés a tett útjainak keresésére. Az én megjegyzéseim (a fentiek és a továbbiak) is a végiggondolást kívánják szolgálni.

A *Társadalmi szerződés* politikai program. Bevezetőben azonban érinti a gazdasági reformok és egyebek között szükségesnek nyilvánítja a magánszektor egyenjogúsítását, homogén piaci gazdaság és egységes tőkepiac megteremtését, a magánvállalkozás útjában álló akadályok eltávolítását, szabad részvényforgalmat és a pazarló állami nagyberuházások leépítését. Később viszont (III-2. szakasz) olyan nézeteket fejt ki, amelyek ellentétben állnak a bevezetővel. A „Munkahelyi öngazgatás” címszava alatt minden további érvelést mellőzve kijelentik, hogy a különböző tőketulajdonosok versenye szociális hátránnyal jár: „Növeli a vagyoni különbségeket, létrehoz egy kiugró anyagi előnyökkel rendelkező osztályt, amely kiváltságos helyzetét és ebből fakadó különleges befolyását nemzedékről nemzedékre képes fenntartani.” Hozzáteszik, hogy „a hatalom koncentrációja a gazdaságban nem elfogadhatóbb, mint a politikában”, és hogy a magántulajdonon alapuló hatalom koncentrációja nem elfogadhatóbb, mint az állami bürokrácia hatalmi monopoli-uma.” E tételekből kiindulva gyakorlati alapelvekhez, konkrét programpontokhoz jutnak. Az első szerint: „A pénztőke tulajdonosa rendelkezik befektetéseivel: szabadon beteheti-kivonhatja tőkéjét, vásárolhat és eladhat értékpapírokat.” A második: „A vállalati szervezet fölött a dolgozók rendelkeznek az öngazgatási testületek útján; ez utóbbiak választják meg és mentik föl az igazgatót, valamint döntenek a vállalat hosszú távú stratégiájáról.” Vagyis: „Legyen az öngazgatás a gazdálkodó szervezet tulaj-

donosa.” Olyan részvénytársaság tervét adják tehát elő, amelyben a részvényes semmilyen befolyást sem gyakorolhat a vállalat üzleti politikájára, és amelyben a részvény megvásárlásának vonzerejét egyedül az képezné, hogy a nagy valószínűséggel bekövetkező ésszerűtlen döntések esetén a részvény veszteséggel eladható. Ezt az elképzelést a magánvállalkozásokra is ki akarják terjeszteni. Azt javasolják, hogy törvény jelölje ki az alsó határt, „ahol az öngazgatási rendszernek kezdődnie kell” és „a küszöb átlépésekor a tulajdonos megőrizné rendelkezését pénztőkéje fölött, a szervezet irányítása azonban az öngazgatás kezébe menne át.”

A kisvállalkozások ma átlagosan hat fővel dolgoznak, és jó okuk van arra, hogy ne akarjanak túl messzire menni. Jelen formájukban a nem regisztrált második gazdasággal együtt a legutóbbi időkhöz voltak képesek, hogy a gazdaság állami részének romlását kompenzálják, a résztvevők számára pedig arra, hogy életszínvonalukat megőrizzék. Minden valamennyire komolyan vehető reformjavaslatnak lényeges része olyan körülmények megteremtése, amelyek hatására a kisvállalkozásoknak legalább egy része naggyá válik, hogy ezzel javítsa a hanyatló magyar gazdaságot. Alig képzelhető el azonban olyan kisvállalkozó, aki az ötven vagy száz főnél (vagy akár kétszáz főnél) kijelölhető bővös alsó határt át akarná lépni, hogy ezáltal korábbi munkájának eredményét elveszítse. A „Beszélő” programja szerint megőrizhetné pénztőkéjét, de elvesztené vállalatát. Nem tudjuk, hogy Magyarországon milyen számban vannak vállalkozó kedvű és sikeres vállalkozásra képes emberek. Számuk ritkítása semmi esetre sem ésszerű célkitűzés.

A magyar kisvállalkozások tőkeszegények. Jobban mondván, úgyszólván nincs tőkéjük. Van valamelyes remény arra, hogy a jogszabályok és a gazdasági környezet változása esetén nyugati tőkéhez jutnának. A „Beszélő” által javasolt programont megvalósítása kizárná ezt a lehetőséget.

A *Társadalmi szerződés* szerzői szerint az állami vállalatokat részvénytársaságokká kell átalakítani. Ez a programont azonban összeegyeztethetetlen öngazgatási elképzeléseikkel. A részvénytársaságokat a világon mindenütt igazgatótanácsok irányítják, ezeket mindenütt a részvényesek közgyűlése választja, amelyen a főbb részvényeseknek van döntő szavuk. E részvénytársaságok

némelyikében az is előfordul, hogy a dolgozóknak képviselőjük van a vállalat vezető szerveiben, pontosabban felügyelő bizottságokban. A képviselő azonban nem arra szolgál, hogy igazgatót válasszon, arra sem, hogy a vállalat üzleti politikájára befolyást gyakoroljon, hanem arra, hogy munkaügyi és szociális kérdésekben állást foglaljon. Egyre jobban terjed az a már korábban ismert gyakorlat is, hogy a vállalatok dolgozói kedvező áron részvényeket vásárolhatnak. Az angol állami vállalatok magánkézbe adása során megadták ezt a lehetőséget a dolgozóknak, igen nagy sikerrel. A magyar reformerek körében is fölmerült – jó néhány éve – a dolgozók részvényessé, illetőleg társtulajdonossá tételének gondolata.¹⁸ Mindez azonban egészen más alapon nyugszik, mint a *Társadalmi szerződés* javaslatai.

A reformtervekben szerepel az a javaslat is, hogy a részvénytársasággá alakuló vállalatokba szabadon befektethesse tőkéjét bármelyik külföldi tőketulajdonos. Ilyen tőkeimportra elemi szükség van. Nyugati tőkés azonban nem vásárolja meg olyan vállalat részvényeit, amelyben részvényes jogait nem érvényesítheti.

A „Beszélő” gazdasági és öngazgatási programjának ellentmondásossága különösen szembetűnővé válik a tanulmány 25. lapján, ahol azt írják, hogy a munkavállalók tulajdonosi érdekeltiségének legáttekinthetőbb formája a részvényesi érdekelttség volna, és ezért azt javasolják, hogy a vállalati részvények kibocsátásakor adjanak előnyt a vállalat dolgozóinak, két sorral alább viszont kijelentik, hogy az öngazgatás a vállalati közösség tagjait tulajdonosi minőségükben képviseli.

A *Társadalmi szerződés* egyik érdeme az, hogy minden fontos kérdésben a törvény uralmát akarja létrehozni. De milyen jogrendszerbe illeszthető és milyen jogi gondolkodással egyeztethető össze olyan törvény, amely azt mondja ki, hogy ha valakinek vagyona elér egy bizonyos határt, akkor egyszerűen elkoazzák tőle?

Úgy érzem, hogy az egész fejezetet a kapitalizmustól való félelem hatja át. E félelemből kettős törekvés fakad: már most gátat vetni a még meg sem levő kapitalizmusnak, és egy nem

18 Vö. Kotz László: „A társtulajdonos kollektíva”. *Társadalomkutatás*, 1985. 1. sz.

kapitalista utat találni az öngazgató gazdasági rendszer képében. A félelmet alaptalannak találom. Először azért, mert kapitalizmus még nincs, és nincs is sok esély arra, hogy lesz. Másodszor azért, mert éppen az a baj, hogy nincs. Ha Magyarország 1945 után egy európai (például skandináv) mintájú kapitalizmust tudott volna kiépíteni, nem ott tartana, ahol most. És ma is, mi jobbat kívánhatnánk?

Öngazgató szocializmus?

1987 őszén jelent meg sokszorosított formában és néhány száz példányban Bihari Mihály *Reform és demokrácia* című műve. Bihari a jogi egyetem tanára, és szoros kapcsolatban van a párt reformszármányával, elsősorban Pozsgay Imrével. Művének legérdekesebb része a diagnózis, amely a fennálló politikai rendszer kíméletlen bírálata. A magyar politikai vezetés a diagnózis szerint görcsös félelmek rabja: fél a valódi reformoktól, fél a radikális változásoktól és a társadalmi megújulástól, fél a „másként gondolkodó” párttagoktól és párton kívüliektől, fél saját apparátusától, fél a történelmi múlt és a jelen reális diagnózisától, fél a célok és alternatívák sokféleségétől és az azok közötti választástól. Félelme miatt hisztérikus, gyanakvó, erőszakos, és képtelen a valóságos helyzet józan és tárgyilagos értékelésére. Kiszolgáltatottja annak a rendszernek, amelyet mozgat, és amelynek már nem ura. Saját elhatározásait sem tudja végrehajtani. Mindezek (és más okok) következtében a párttagság jelentős része elvesztette bizalmát a vezetésben, sőt szakadék támadt vezetők és párttagok között. Bihari meg van győződve arról, hogy reformmozgalom mindenképpen lesz Magyarországon. Ha a párt nem alakul át, akkor a párt ellenére. Párton kívüliekből és a párttól elforduló párttagokból új politikai centrum fog kialakulni. Éles társadalmi konfliktus lesz a párthatalom és a társadalom között. Ez a konfliktus végződhet az apparátus diktatúrájával, de végződhet a reformmozgalom győzelmével is.¹⁹

A diagnózisra gazdasági és politikai program épül. A gazdasági program központjában az öngazgatás áll. „A vállalati és a szövetkezeti öngazgatás teremti meg a tulajdonosi jogosítványokkal élés lehetőségét. A társadalmi tulajdonossá válást a tulajdonosi

jogosítványok komplex rendszerre biztosítja. E komplex jogosítványrendszer főbb elemei a tulajdonosi hatalomgyakorlás, az érdekérvényesítés és a döntésbefolyásolás főbb dimenzióiban: — *állampolgári jogon* részvétel a központi és a helyi gazdasági hatalom befolyásolásában és ellenőrzésében, — *munkavállalói jogon* részvétel a munkavállalói érdekszervezetekben és ezeken keresztül az ágazati, területi és országos gazdasági döntések meghozatalában, — *önigazgatói jogon* részvétel a vállalat irányításában, a vállalati szintű tulajdonosi jogok gyakorlásában.”

Az önigazgatás programját tette magáévá Pozsgay Imre is a Heti Világgazdaságnak 1987. október 24-én adott nyilatkozatában: „Az önigazgatású közösségi tulajdonformát kellene megtenni az összes többi tulajdonforma szerveződési-működési centrumává. A két szélen húzódná meg az állami és a magántulajdon. Az állami tulajdon a társadalom alapfeladatait ellátó nagy szervezetekre korlátozódna, az energiaellátásra, a nyersanyag- és alapanyagiparra, a közlekedésre. A másik szárnyon a magántulajdon világában működnének a kisvállalkozások.”

E koncepció megítéléséhez érdemes figyelembe venni a vállalati tanácsok és a vállalati vezetőségek néhány évvel ezelőtt bevezetett rendszerének tapasztalatait. Ma az iparvállalatok 70 százalékában működik vállalati tanács. Bossányi Katalin kutatásaiból tudjuk, hogy a vállalati tanácsok tagjainak 49 százaléka felső vezető, 14 százaléka középvezető, 16 százaléka alsó szintű vezető, és a vállalati tanácsokban résztvevő „fizikai dolgozók” 72 százaléka fizikai besorolású művezető és csoportvezető. A vállalati tanácsok létrehozása az önigazgatás szempontjából tehát annyiban jelentett változást, hogy a vezetők szélesebb

19 Ismertetésem nem adhat számot Bihari diagnózisának rendszerességéről és radikalizmusáról. Ime néhány eleme: „A magyarországi kommunista párt vezetői kíméletlen és állandósult harcot folytattak a társadalom ellen.” Erről a társadalomról azt állították, hogy „egységesen sorakozik föl a párt mögött”, ugyanakkor azonban mérhetetlenül bizalmatlanok voltak vele szemben. „Az elfogadhatatlan politikai gyakorlattal szembeni legkisebb ellenállás is igazolta számukra azt, hogy csak kíméletlen történelmi harc révén győzhet a szocializmus Magyarországon.” — „A diktatórikus, demokrácia nélküli szocializmus történelmileg nem életképes társadalmi berendezkedés... Ez a fajta szocializmus nem volt történelmi szükségszerűség.”

körére terjesztette ki a döntésekben való részvételt. Nem a munkásokat vagy általában az alacsonyabb beosztású dolgozókat vonták be a vállalat vezetésébe, hanem olyan vezetőket, akik ebből korábban kimaradtak.

Héthy Lajos – és több más szerző – hívta fel a figyelmet arra, hogy „a vállalati tanácsok... nemcsak tagságukat, de tisztségviselőiket tekintve is egyértelműen összefonódnak a vállalati vezetéssel. Így a VT elnökök közel 60 százaléka volt 1985 végén vállalati felső vezető, az esetek jelentős részében az igazgató egyik helyettese vagy valamely gyáregység vezetője.”²⁰ Erről az összefonódásról számol be Falusné Szikra Katalin is: „Az igazgató és a vállalati tanács tagjai kölcsönösen függnék egymástól, kölcsönösen egymás főnökei.”²¹

A vállalati tanácsok létrehozását a párt központi bizottsága 1984 áprilisában határozta el. Ugyanez a határozat azt is kiemelte, hogy az 500 főnél kevesebb dolgozót foglalkoztató vállalatok irányítását választott vezetőségnek kell átvennie. A későbbiekben ezt az ötszázas határt megváltoztatták, és az érdekelt hatóságok közti alkura bízták annak eldöntését, hogy melyik vállalat működhet választott vezetőséggel. Ennek eredményeképpen igen sok kisvállalat nem választott vezetőséggel, hanem vállalati tanáccsal működik. Elvileg azonban még mindig megvolt annak a lehetősége, hogy ez a néhány kisvállalat önigazgató vállalattá alakul át. Ugyanakkor felmerült az a kérdés is, hogy akarják-e ezt maguk a dolgozók? Azóta bebizonyosodott, hogy nem akarják: a választott vezetőségekbe vezető beosztású dolgozókat választottak.

A munkás és a beosztott dolgozó ugyanis nem a vállalat hatékonyságában, nyereségében és vagyonának növelésében van érdekelve, hanem túlórában, VGMK-ban, maszek munkában, kisvállalkozásban, mezőgazdasági kistermelésben, házépítésben és más hasonlóknál. A dolgozó elsősorban munkavállaló, és az a legfontosabb számára, hogy munkáját mennyiért tudja eladni.

Talán senki sem fejezte ki olyan hitelességgel a munkások magatartását, mint Jan Rulewski, a bydgoszczi Szolidaritás veze-

20 „Az új vállalatirányítási formák – lehetőségek és korlátok.” *Valóság*, 1987. március.

21 „Tulajdon és érdek”. *Közgazdaság Szemle*, 1988. április.

tőjei „Nekünk is voltak munkástanácsaink 56-ban. Valódi munkástanácsok. 12-18 hónapig. Azután eltűntek. Nem azért, mert Moszkva betiltotta őket, vagy mert Gomulka a rendőrséget küldte volna ellenük. Senkit sem vertek meg azért, mert az öngazgatók híve volt. Mégis eltűntek. A munkások magatartása miatt. A munkás az az ember, aki munkára van ítélve, és a piacon derül ki, hogy tisztességesen dolgozott-e, akkor, amikor eladják az általa termelt árut.”²²

Közgazdasági szempontból pedig nyilvánvaló abszurdum a vállalati vagyonnak a véletlenül éppen ott dolgozók által való birtoklása. „Az állami vállalat önálló jogi személy – írja Augusztinovics Mária –, de valójában mégsem más, mint az éppen ott dolgozó emberek együttese. Miért lenne ez a pillanatnyi, véletlen összetételű, folyton cserélődő kollektíva a hosszú évek társadalmi megtakarításaiból felhalmozott tőke tulajdonosa? Ha nem az, miért viselkedjen úgy, mintha az lenne? Miért lenne érdekesebb a tőke gyarapításában, mint munkajövedelme növelésében? Hogyan viselkedhet a dolgozó egyszerre vagyongyarapító tulajdonosként és mobil munkaerőként, aki dalolva veszi tudomásul, ha feleslegessé válik abban a vállalatban, ahol éppen dolgozik?”²³

A közösségi tulajdon eszménye nem realizálható. Formálisan létrehozható, de nem előnyökkel, hanem hátrányokkal jár. Parlamenti törvény formálisan a dolgozók tulajdonába adhatja a vállalatok vagyonát és bevezetheti a formálisan teljes öngazgatót, de ez nem csökkentené a vállalati veszteségeket. A vállalatok továbbra is adókedvezményből és támogatásból élnének, csak most már nem azon a jogcímen, hogy az állami, hanem azon a címen, hogy az öngazgatói szektorhoz tartoznak. A párttitkárokhoz, szakszervezeti és KISZ titkárokhoz újabb hátráltatóként öngazgató testületek társulnának. Természetesen továbbra is maradna néhány mérnök, technikus és munkás, aki csinálna valamit, de az átszervezés ezek munkaidejéből és munkakedvéből is elvenne valamennyit. A magánszektort pedig még az eddiginél is jobban háttérbe lehetne szorítani, hiszen a program értelmében a „szélen” kell meghúzódnia.

²² Pologne. *Les Temps Modernes*. 1983. augusztus–szeptember, 419. o.

²³ „Ki mit fizet?” *Közgazdasági Szemle*, 1987. május, 521. l.

A *Reform és demokrácia* politikai programjának egyik alapelve a törvényhozói, a végrehajtó és a bírói hatalom szétválasztása.²⁴ Ezen a ponton is találkozunk Pozsgay Imre koncepciójával. Már említett nyilatkozatában Pozsgay többek között az alábbiakat mondta: „Úgy tűnik, a hatalommegosztás klasszikus útját mi sem kerülhetjük ki: meg kell találnunk a törvényhozói, a végrehajtói és a bírói hatalom hármásának egymást is kontrolláló egyensúlyát.”

Itt újra hangsúlyoznom kell, hogy a hatalmak megosztása nem önmagáért való. Ma is aktuális a fiatal Bibó figyelmeztetése: „A hatalmak elválasztásának kérdésében nem az a lényeges, hogy először ilyen vagy olyan szempontok szerint elkategorizáljuk az államhatalmakat két, három vagy többféle hatalomra, azután elvi követelményként kimondjuk, hogy ezeket egymástól feltétlenül és mereven el kell választani; hanem az, hogy a társadalomban található legerősebb hatalomkoncentrációt meg kell gyöngíteni.”

A hatalmak egymással való kiegyensúlyozásának elve Montesquieu-től származik. Montesquieu számára a politika alapkérdése a hatalom és a szabadság ellentéte volt. Örök tapasztalat, írta, hogy minden ember, akinek hatalma van, arra törekszik, hogy visszaéljen vele. Úgy kell tehát elrendezni a dolgokat, hogy a veszély kiküszöbölődjék, vagyis hogy hatalom állítsa meg a hatalmat.

Való igaz, hogy ő különböztette meg egymástól a három sokat emlegetett hatalmat. A bírói hatalomnak azonban csak azokban a rendszerekben tulajdonított reális politikai fontosságot, amelyekben van bírói függetlenség, de a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egy kézben van, tehát például az abszolút monarchia Franciaországában. Az általa mintának tekintett angol rendszerben csak két hatalmat tekintett politikai szempontból fontosnak: a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat. E két hatalom vi-

24 A program néhány figyelemre méltó pontja: a párt politikai szerepének párttörvényben vagy alkotmánytörvényben való jogi körülhatárolása, az Elnöki Tanács megszüntetése, köztársasági elnök közvetlen választása, parlamenti fitkos szavazás a kormány összetételéről és politikájáról, a választási rendszer reformja, független bíróság.

személyének értelmezésében Locke politikai értekezéseiből indult ki. Tőle vette át a népképviselést elvét. Locke-tól eltérően azonban nem hitt abban, hogy a képviselők minden körülmények között valóban a nép akaratát fogják képviselni. Ellenkezőleg, úgy találta, hogy ha semmi sem korlátozza a parlament hatalmát, akkor ez a hatalom is despotikussá válik. Ebből a megfontolásból állította szembe a végrehajtó hatalmat a törvényhozó hatalommal, oly módon, hogy a két hatalom egyforma erejű legyen, és egymást ellensúlyozni tudja.

A hatalmak megosztásának e statikus rajza *A törvények szelleméről* szóló munka XI. fejezetében olvasható, és a politika elméletével foglalkozó írásokban ezt szokták idézni. Az egész dolog működését azonban csak ugyanannak a műnek XIX. könyve²⁵ világítja meg. E könyv szerint két látható hatalom van az államban, más szóval *két párt* (Montesquieu kiemelése), és mindkét pártnak megvannak a maga párthívei. Az egyik párt hívei előnyöket remélnek és várnak attól a hatalomtól, amelyhez csatlakoztak, és a másik pártot támogatják mindazok, akik az előbbi hatalomtól semmit sem remélnek. Mivel e pártok szabad emberekből állnak, a szabadság effektusa azt hozza magával, hogy amikor az egyik párt túlságosan erőssé válik, akkor a polgárok nagy része elfordul tőle, és a másik párthoz csatlakozik. Így tehát mindkét hatalom reprezentatív, de mindkettő csak korlátozott mértékben, hiszen mindegyikük csak a polgárok egyik felét képviseli.

Miért hat a szabadság effektusa? Miért hagyja el a polgárok egyik része a túlerőben levő pártot, és miért csatlakozik a másikhoz, amelyik eddig kisebbségben volt? Azért, mert a polgároknak kettős érdekelttségük van. Az is érdekük, hogy a hatalom őket szolgálja, de az is, hogy ne legyen túlságosan erős, mert ez veszélyes számukra. A kettős érdekelttségnek kettős érzelem felel meg: sajátjuknak érzik az általuk választott hatalmat, ugyanakkor azonban maguktól különbözőnek, idegennek és alaposan gyanúsíthatónak is.

Az így megosztott hatalom nem nagyon tud ártani a polgároknak, de adni sem tud túlságosan sokat nekik, hiszen azt, amit

25 Vö. Pierre Manent: *Histoire intellectuelle du libéralisme*. Calmann-Lévy, Paris, 1987.

az egyiknek ad, a másiktól kell elvennie, és mivel két hatalom van az államban, ezt csak mértékkel lehet megtenni. Ezért a polgárok túlnyomó többsége nem arra fordítja erőfeszítéseit, hogy a korlátozott nagyságú hatalomból részt kérjen magának, hanem sokkal inkább gazdasági és kulturális tevékenységekre. A dolgok ilyen elrendezése tehát a gazdaság és a kultúra virágzását eredményezi.

A hatalmak egyensúlyának Montesquieu által megfogalmazott elméletében nem az egyes hatalmak statikus körülhatárolásán van a hangsúly, hanem a képviseleti hatalmak és a civil társadalom közötti viszony dinamikáján. E viszonyt az egymással szemben álló és mindig kompromisszumra kényszerülő pártok közvetítik. A mai nyugat-európai társadalmakban a politikai élet Montesquieu elképzelése szerint folyik, de nyomát sem leljük a törvényhozó és a végrehajtó hatalom merev elválasztásának. Az angol vagy a német kormányfő a végrehajtó hatalom feje, ugyanakkor a parlamenti többség vezetője is. A két hatalom ma már nem a törvényhozó és a végrehajtó hatalom, hanem a kormány és az ellenzék. A választásokon többséget nyert párt jól tudja, hogy uralma ideiglenes, és a következő választáson csak akkor van esélye, ha azt mértékletesen használja.

A tanulság nyilvánvaló. A hatalmak megosztása az uralom korlátozására való. Bevezetésének egyetlen lehetséges módja a valódi népképviseleten alapuló törvényhozás és kormányzás, valamint kormány és ellenzék jogszerűen biztosított működése.